

О. Г. СТЕГНІЙ,
д-р соціол. наук

Alexander G. Stegny,
Ph.D. in Sociology

ДИНАМІКА ПРОСТОРОВО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Соціологічний фокус дослідження ідентифікації формується за рахунок виокремлення тих соціально-культурних детермінант, які визначають процес групової солідарності. Соціальний зміст, вимірювання дистанцій на рівні референтних груп або спільнот детермінує ідентифікацію. Найближче актуальне оточення, вважає В. Ядов [7], сприяє активізації у людини ситуативних передумов до соціальної дії. Узагальнення таких установок дозволяє орієнтуватися вже в типових ситуаціях за умови розвитку корпоративно-солідарної поведінки. У свою чергу, ідентифікація із соціальними сукупностями на рівні вищих диспозицій особистості, системи цінностей, ідеалів формує стратегію прилучення до масового соціального руху.

Послідовні операції співвіднесення себе із своїм населеним пунктом, регіоном постійного проживання, народом, країною загалом стимулюють повільний поступове ускладнення ідентифікаційних процесів.

Процес ідентифікації особистості має два чинники — зовнішній та внутрішній. У нашому випадку обмежимося аналізом зовнішнього чинника, пов'язаного з самовіднесенням до певної просторово-територіальної спільноти.

Шлях особистості до просторово-територіальної спільноти включає такі віхи: пошук цієї спільноти, спираючись на яку особистість набуває впевненості; усвідомлення себе як її частинки, тобто інтеграція з “ми”; формування почуттів належності до спільноти, солідарності з нею; інтеріоризацію групових ідеалів, цінностей, інтересів, потреб, цілей, норм; формування почуття відповідальності особистості перед спільнотою.

Аналіз просторово-територіальної ідентифікації дозволяє виявити рівень ідентифікації індивіда з певним масштабом просторово-територіальної спільноти; визначити самоідентифікацію індивіда як соціального актора в межах тієї чи тієї просторо-територіальної спільноти.

Швидкий розпад СРСР як єдиної держави призвів до необхідності державної реідентифікації людей і формування нової громадянської свідомості, яка пов'язана з появою новостворених незалежних держав. Представники нових діаспор, що виникли, постали перед вибором чи то прийняти статус громадян, які належать до національних меншин, чи то іммігрувати на “історичну батьківщину”.

1 грудня 1991 р. 9/10 населення України висловилися за незалежність і суверенітет своєї країни. З точки зору соціолога це означає, що “переважна більшість неоднозначно заявила про свою політичну волю: розлучитися з попередньою інституційною ідентичністю, тобто громадянською належністю до держави СРСР, і здобути нову ідентичність з новою ж державою — Україною” [2, с.72]. Проте ідентичність з державою значною мірою визначається відповідним культурним ресурсом, накопиченим у ході історії та “соціальним капіталом”, під яким розуміють такі риси соціальної організації як довіра, норми, мережі, які можуть поліпшити ефективність життєдіяльності суспільства шляхом сприяння координованим діям [8].

Тому в перші роки незалежності в Україні виявив себе конфлікт між старою та новою громадянськими ідентифікаціями, який зафіксували соціологічні дослідження того часу, проведені Інститутом соціології НАНУ за національною репрезентативною вибіркою. Зокрема, у 1994 р. 34% респондентів ідентифікували себе з населенням України і 17% з населенням колишнього Радянського Союзу, а понад третина опитаних мали локальну ідентифікацію — з населенням регіону, області або свого населеного пункту [1, с.19–20].

Однак і після дванадцяти років незалежності в Україні продовжують існувати стара і нова громадянська ідентичності. Зокрема, у 2004 р. 41% респон-

дентів ідентифікував себе з населенням України, а 11% знов-таки з населенням неіснуючої держави — СРСР. Понад третину опитаних, як і раніше, мали локальну ідентифікацію (табл. 1).

Особистість, розглянута крізь систему зв'язків та відносин із спільнотами, постає як сукупність взаємопов'язаних ідентитетів¹, які впливають один на одного, тобто як сукупність визначень себе через віднесення до різних спільнот.

Ідентитети особистості розгортаються в соціальному просторі по горизонталі та вертикалі. У даному випадку йдеться про вертикальний ідентитет, який формується в рамках просторово-територіальної сфери в різних за рівнем спільнотах. Тому просторово-територіальна ідентифікація може бути розглянута по вертикалі по висхідній: від локального населеного пункту, де постійно проживає людина, до макроідентифікації з “громадянином світу”.

Для виявлення просторово-територіальної ідентифікації у наших дослідженнях респондентам пропонувалася семібальна шкала, на якій 1— це перший локальний рівень (населений пункт), а 7 макрорівень (громадянин світу). Всі градації шкали були згруповані в чотири основних рівні ідентифікації.

Локальний включає ідентифікацію зі своїм населеним пунктом або регіоном, що є цілком логічним, враховуючи специфіку розуміння респондентами поняття “регіон”. Національний рівень включає ідентифікацію з громадянами України та представниками свого етносу/нації, а пострадянський відповідно з населенням колишнього Радянського Союзу. І нарешті транснаціональний рівень об'єднав тих, хто ідентифікував себе з громадянами Європи та світу.

В сучасному постмодерному світі особистість входить у нову систему координат самовизначення й самоіденти-

¹ Під ідентитетом розуміють переважання, усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти.

фікації. Внаслідок активної взаємодії різних культур людина за допомогою масової інформації ідентифікує себе не тільки із спільнотами “тут” і “тепер”, але також включається в глобальну систему соціального простору.

Аналіз позиції “громадянин світу” цікавий і з іншої причини. З одного боку, вибір цієї позиції може тлумачитися як міра усвідомлення людиною своєї свободи внаслідок зруйнування “залізної завіси” закритої радянської системи, її тотального контролю, як і прагнення до пізнання досягнень світової культури. З іншого боку, вибір цієї позиції може також свідчити про нехтування національними досягненнями, цінностями, про порушення міжгенераційних зв'язків і традицій.

В таблиці 1 наведені результати двох національних опитувань в рамках моніторингу Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство”².

В сучасному дискурсі домінують такі актуальні поняття, як “інтернаціоналізація” та “глобалізація”. У громадських дебатах у Східній та Західній Європі набувають дедалі більшого значення міжнародні координати суспільної орієнтації та політики. При цьому забувається той факт, що зазначена орієнтація в обох частинах Європи є поглядом насамперед еліти. Дім, у якому населення почуває себе затишно і в якому добре орієнтується, значною мірою залишається саме внутрішнім простором.

Таблиця 1

Ким Ви себе перш за все вважаєте? (% до одержаних відповідей)

Регіони	N		Рівні самоідентифікації							
	2000	2004	Локальний		Національний		Пострадянський		фаїснаїюпа. П.Пііі	
			2000	2004	2000	2004	2000	2004	2000	2004
Київ	100	90	19.2	28.9	63.6	52.2	11.1	10.0	6.1	4.4
Західний	179	179	45.8	31.5	43.6	64.6	3	1.1	5	48
Північно-Західний	131	131	31	44.3	65	45.8	—	6.1	2	2.3
Південно-Західний	70	70	71	45.7	19	48.6	1	—	8	4.3
Північний	171	171	47.3	48.5	43.9	45.6	4.1	2.3	4.7	2.3
Центральний	225	225	48	37.8	40	52.4	1	7.6	2	1.8
Північно-Східний	162	162	32	42.6	43	37.0	15	14.2	4	4.3
Східний	290	290	51	37.2	28	38.6	10	19.3	6	3.1
Південно-Східний	212	212	39	27.5	47	53.6	9	13.7	5	4.. 5
Південний	180	180	43	32.6	45	50.6	4	11.2	6	3.9
АР Крим	90	90	56	40.1	19	26.7	11	27.8	10	2.2
По Україні	1810	1800	43	37.3**	41	47.4**	6	10.8**	7	3.2**

** - розбіжність даних значима на рівні 0.01

² Проводиться з 1994 року за національною репрезентативною вибіркою обсягом 1800 осіб. Розробники програми - Н.В.Паніна та Є.І.Головаха.

В Україні належність до регіону або до нації є домінуючим простором соціального досвіду, орієнтації та емоційного зв'язку. Звертає на себе увагу той факт, що за останні чотири роки рівень локальної самоідентифікації помітно зменшився, а національної, навпаки, зріс.

Належність до колишнього Радянського Союзу є лише для небагатьох простором, з яким вони емоційно ідентифікують себе. Однак за вказаний проміжок часу загальна чисельність цієї категорії респондентів не тільки не скоротилась, але й певним чином зросла.

Проголошення в преамбулі Конституції СРСР 1977 року виникнення нової історичної спільноти людей – радянського народу мало потужну ідеологічну підтримку радянської тоталітарної машини й залишило своє коріння у масовій свідомості. Тому зараз, образно кажучи, Радянського Союзу вже немає, а радянські люди продовжують існувати.

Результати соціологічних опитувань показують, що політична воля до здобуття нової ідентичності у багатьох пересічних українців була детермінована економічним чинником. Навесні 1996 р., тобто п'ять років після проголошення незалежності, під впливом негативного соціально-економічного чинника лише кожний четвертий підтримував незалежність України [5, с.46–47].

Поступове поліпшення економічної ситуації сприяло збільшенню прихильників державної незалежності. Так, у 2001 р. понад 56% респондентів висловили готовність у випадку референдуму підтвердити свій вибір на користь державної незалежності України³.

Стрибок до космополітичної ідентифікації, бажання стати громадянином світу залишається на останньому місці, причому порівняно з першим опитуванням кількість таких респондентів скоротилась фактично вдвічі.

Наведені в таблиці 1 дані фіксують також окремі регіональні відмінності. Так, у першому опитуванні локальна самоідентифікація була найпоширенішою серед мешканців двох регіонів – Південно-Західного (Закарпаття і Буковина) та АР Крим. У свою чергу, в другому опитуванні цей різновид просторово-територіальної самоідентифікації набув поширення насамперед серед опитаних в Північно-Західному та Північно-Східному регіонах.

За цей же проміжок часу рівень національної самоідентифікації зріс передусім серед респондентів Південно-Західного регіону та Західного регіону (Галичини). Привертає до себе увагу і факт збільшення цієї частки опитаних на Сході (Донбасі), Центрі та в АР Крим. Поряд із цим, серед киян за останні чотири роки збільшилась кількість тих, хто ідентифікує себе в першу чергу з мешканцями столиці.

І нарешті, основна частка радянських людей припадає на учасників опитування в АР Крим і Донбасі, що значною мірою пов'язане з історичним минулим цих регіонів, включно з історією їхнього входження до складу української держави.

Сприйняття подій національної історії

Детермінантою етнічної ідентифікації може бути спільність позицій стосовно подій історичного минулого. Сприйняття минулого формує погляд на майбутнє і тому є набором інструментів колективних дій і стратегічного потенціалу територіальної спільноти. Автори колективної монографії з проблем формування регіонів у постсоціалістичній Європі трактують історію як “скарбницю” або “контейнер” символів, які можна забувати, або заново активізувати чи реконструювати, а також надавати їм нової форми в комунікаційній взаємодії [9, р. 33].

³ *Национальный опрос в рамках проекта “СОЦИС-Омнибус”. Опрошено 1200 респондентів по репрезентативній виборке. Метод збору інформації - інтерв'ю по месту проживання.*

Як свідчить проведене за участю автора загальнонаціональне дослідження [Стегній О., Чурилов М. К., 1998], переважна більшість громадян України артикулює важливість знання культури та історії для етнічної ідентифікації людини. Проте ставлення до подій національної історії України має свою особливість.

Історія України зазнала фактичної ревізії, що мала назву “відновлення історичної правди”, після проголошення її незалежності. Зокрема, в Україні були перевидані підручники для загальноосвітніх середніх шкіл. Ті історичні персоналії, які в радянський період були оголошені “націоналістами” або взагалі “зрадниками” інтересів українського народу, отримали нове, часто-густо якісно протилежне тлумачення. Ця обставина об’єктивно ускладнює аналіз ставлення опитаних до подій української історії.

Разом з тим, ставлення до найважливіших подій національної історії дозволяє, з одного боку, простежити рівень історичної пам’яті, а з іншого — виявити вплив оцінки історичної події на сучасні політичні орієнтації респондентів.

Історична пам’ять як різновид соціальної пам’яті містить у концентрованій формі різноманітний досвід людей, їхні оцінки минулих подій, які відображаються у певній реакції громадської думки на зовнішній об’єкт. “Символічний капітал” правомірно розглядати як “запас знань та символів” поширених у суспільстві або соціальній групі. Символічні ресурси накопичуються в ході історії і можуть бути матеріалізовані в дискурсах та колективних діях стосовно значимих знаків, у сприйнятті певних історичних подій, міфах і викладанні фактів, концепціях, світогляді та теоретичних конструкціях.

При цьому слід пам’ятати, що історичне пізнання так чи інакше виявляється наближеним до політичної організації суспільства й тому викликає необхідність врахування небезпеки міфологізації історичної свідомості.

У певних політичних колах України, як правило — ультраправого штибу, ставлення до подій національної історії розглядається як свого роду показник етнічної самосвідомості. Проте останнє має зовнішній, а не внутрішній характер і з цієї причини не може бути віднесене до явища самоідентифікації. Це поняття не має широкого вжитку у повсякденній свідомості, а належить до ідеологічних засобів впливу на національну свідомість. Йдеться про поділ українців на “малоросів” (походить від історичної назви України в період її перебування у складі Російської імперії) та “свідомих українців”.

Включені до інструментарію історичні події можна хронологічно поділити на три категорії.

Перша категорія охоплює хронологічні рамки XVII ст., тобто період, коли відбувалася активна боротьба українського народу за його звільнення від польського покріпачення.

На Переяславській Раді 1654 р. був юридично оформлений союз України з Росією, підписаний українською стороною з надією на рівноправні відносини та допомогу в боротьбі за звільнення від польського панування. Проте цим сподіванням згодом не судилося збутися через фактичну ліквідацію зародків української державності з боку Росії. Це принциповий момент, оскільки прихильники реанімації СРСР нагадують про волевиявлення українського народу 1654 р., не вказуючи на справжні причини укладення цього союзу для України [3; 4].

До другої категорії відноситься період встановлення Радянської влади, початок якій поклала Жовтнева революція 1917 р., або з точки зору окремих істориків, Жовтневий переворот.

Третя категорія охоплює період новітньої історії. Мова йде про розпад Радянського Союзу та проголошення державної незалежності України.

Для отримання індексу оцінки історичних подій використовувалась порядкова трибальна шкала, де 1 бал означає негативне ставлення, 2 бали - байдуже і 3 бали - позитивне.

Простежити динаміку ставлення населення України до історичних подій у регіональному розрізі дозволяють дані дослідницького проекту “Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика” [5, с.50] та результати загальнонаціонального опитування Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство – 2004”.

Одразу ж зауважимо, що в обох опитуваннях мали місце відмінності щодо розміру вибіркової сукупності та методу збору емпіричної соціологічної інформації (відповідно стандартизоване інтерв'ю та роздаткове анкетування). Однак, в обох випадках використовувалась аналогічна шкала та формулювання запитання, що дозволяє говорити про коректність порівняння не стільки абсолютних числових показників, скільки тенденцій такого ставлення. З метою збільшення вибіркової сукупності для порівняльного аналізу всі респонденти, відповідно до місця свого постійного проживання, були поділені на чотири макрорегіони.

Наведені в таблиці дані дозволяють говорити про існування двох закономірностей. По-перше, більшість істо-

ричних подій, які стосуються становлення української державності мають найбільш високий індекс позитивної оцінки в Західному макрорегіоні. Цей індекс має значимість розходжень з більшістю інших регіонів України на однопроцентному рівні. По-друге, найбільш виражене негативне ставлення до історичних подій, що стосується становлення української державності, характерне для опитаних Сходу і Півдня.

Отримані дані свідчать про те, що на характер ставлення респондента до історичної події впливає фактор національності і мови спілкування в родині.

Зокрема, респонденти російської національності в цілому більш негативно оцінюють історичні персоналії і події, пов'язані з боротьбою українського народу за свою державність. Певним винятком є ставлення до Переяславської Ради 1654 р., яке значною мірою можна пояснити неоднозначністю цієї події для подальшої історії України і тим сучасним трактуванням цієї події, що трапляється як у науковій літературі, так і в публіцистиці. Як уже було відзначено, українська сторона сподівалася через підписання договору з Росією позбутися польського поневолення і дати відсіч татарам. Але в результаті Україна фактично втратила залишки своєї незалежності. Цією обставиною можна поясни-

Таблиця 2

Динаміка регіонального індексу оцінки історичних подій

Макрорегіони	N		Історичні події							
			Переяславська Рада 1654 р.		Жовтнева революція 1917 р.		Розпад СРСР		Проголошення незалежності України	
	1997	2004	1997	2004	1997	2004	1997	2004	1997	2004
Центр	329	486	2.47	2.33	2.01	2.17	1.64	1.58	2.22	2.27
Схід	447	664	2.59	2.51	2.13	2.17	1.29	1.30	1.72	2.01
Захід	251	380	2.18	2.16	1.57	1.XI	2.40	2.19	2.82	2.80
Південь	173	270	2.40	2.49	2.32	2.06	1.26	1.36	1.76	2.00
По Україні:	1200	1800	2.43	2.38	2.01	2.08	1.62	1.56	2.10	2.25

ти більш позитивне ставлення респондентів російської національності до Переяславської Ради і менш позитивне з боку учасників опитування з числа українців. При цьому слід зазначити, що в обох випадках індекс оцінки перевищує оцінку байдужого (нейтрального) ставлення і зміщене у бік позитивної оцінки.

Для майбутнього унітарної і самостійної України має значення той факт, що її громадяни російської національності більшою мірою шкодують про розпад СРСР і меншою мірою позитивно сприймають проголошення незалежності України порівняно з громадянами української національності. Це пояснюється не стільки проблемою міжнаціональних відносин і національною нетолерантністю до росіян, скільки проблемою національно-державної самоідентифікації і втратою довіри етнічних росіян в особисте економічне благополуччя в новій Україні порівняно з Росією.

Аналіз впливу фактора мови спілкування в родині на ставлення до історичних персоналій і подій дозволяє зафіксувати основну тенденцію. Найбільш негативне ставлення до персоналій і подій національної історії України відзначено в тих респондентів, хто як мову міжособистісної комунікації використовує російську мову. Ця закономірність особливо чітко простежується у ставленні до проголошення незалежності України. Тому з великою часткою імовірності можна припустити, що дебати навколо надання державного статусу російській мові викликані не стільки занепокоєнням за її долю, скільки є політично вмотивованими.

У цілому нові, співзвучні часові, такі, що відповідають груповим інтересам і масовим настроям, національні історичні картини світу ще тільки складаються. Але при цьому вони вже виявляють ті риси, які дозволяють судити про те, якою стане переписана історія в майбутньому. Очевидно, що вона буде етноцентричною, і її головним діючим героєм виступатиме конкретний етнос. Він як певна цілісність виступає в ролі абсолютної цінності і пер-

соніфікується в думках і діяльності своїх видатних представників.

Відродження культури

Українська культура сформувалася на перехресті світових цивілізацій — східної і європейської. Вона увібрала в себе їхні досягнення, засвоїла і переробила їхні духовні цінності. Її витoki сягають у тисячолітню східнослов'янську традицію, спираються на творчий потенціал українського народу, який історично ще не реалізований сповна.

Існуючи в часі, культура являє собою неперервний рух культурних цінностей у суспільстві, що відбувається між різними соціумами, верствами суспільства і поколіннями.

Перший духовний злам, який набув масштабів національної трагедії, відбувся на рубежі X—XI ст. Примусова відмова від язичницького минулого, яке суперечило вимогам нової релігії — православ'я. Ця відмова відбувалася болісно і різко змінила природний процес культурного розвитку.

Наступна насильна зміна культурного розвитку України відбулася внаслідок підкорення її російською імперією, яка протягом трьох століть примусово відривала український народ від традицій своєї культури.

Третя катастрофа культурного розвитку українського народу — соціалістична культурна революція. У цей період фізично знищено багато відомих діячів культури, зруйновано безліч культурних пам'яток, особливо культурних споруд, підірвана традиційна культура природокористування і господарювання, духовно-моральні цінності. Відбулася культурна експансія російської мови, що привело до втрати трьома поколіннями українців національної мови. Сама культура в суспільстві виявилася далеко за іншими соціальними пріоритетами.

Такі наслідки культурних втрат України в попередній історії. Вони призвели до відчутних пробілів у культурі, як сакральній, так і секулярній. Відрод-

ження культури має принципово важливе значення для розвитку всього українського суспільства. Адже культура – це ті підвалини, на яких стоїть суспільство, його прогрес, можливості відродження економіки, гармонійних стосунків із природою.

Автори колективної монографії “Культурне відродження України” (1993) відзначають, що сприйняття і засвоєння культурної спадщини відбувається в рамках “вертикальної” (тимчасової або діахронічної) наступності в розвитку культури. Процес обміну культурними цінностями між сучасними країнами і народами відбувається в рамках “горизонтальної” (синхронічної) наступності. Таким чином, культурний обмін є окремим випадком наступності в розвитку культури. Значення її особливо важливе для України. Здійснення інформаційної революції, глобальне розширення засобів масової інформації, упровадження нових видів транспорту наголошують на значенні культурних обмінів для України.

Ці два види наступності важливі для духовного відродження України, оскільки наступність, нормально функціонуючи в цих двох площинах, забезпечує народу повну культурну автентичність і гармонійний зв'язок зі світовою цивілізацією. З огляду на власний досвід, переконуємося, що ігнорування вертикальної наступності призводить до втрати національних коренів. Ігнорування горизонтальної наступності обумовлює переростання самотності народу в культурну замкнутість, викликає ізоляціонізм і провінціалізм.

Яким чином учасники проведеного дослідження ставляться до важливості відродження культури в Україні? У середині 90-х років переважна більшість респондентів (70%) вважали, що відродження культури в сучасній Україні є важливою проблемою [5, с. 122]. У 2003 р. за даними загальнонаціонального опитування, проведеного Центром соціальних і політичних досліджень “СОЦИС”⁴ на замовлення університету м. Глазго (Шот-

ландія) у рамках проекту “Відношення до глобалізму”, знов-таки більшість респондентів (більше 62%) відзначили, що особисто для них українська культура і традиції є дуже важливими.

Зафіксоване визнання значимості культури (принаймні її артикуляція) заслуговує на увагу з огляду на існуюче соціально-економічне становище в Україні і висунення на перший план потреб “першого рівня”, до яких соціологи насамперед відносять матеріальний статус, особисту безпеку і стан здоров'я людини.

Регіональний розподіл виявив особливу значимість відродження культури в Північно-Західному і Південно-Західному регіонах, тоді як не набагато більше половини всіх опитаних у Північно-Східному і Східному регіонах погоджуються з важливістю даної проблеми. У столиці – місті Києві три чверті респондентів указали на важливість відродження культури в Україні.

Отримані дані дають підстави говорити про вплив національної належності респондентів на артикуляцію важливості відродження культури в Україні. У згаданому проекті “Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика” серед респондентів української національності 72% були згодні з важливістю цієї проблеми, тоді як серед опитаних з числа росіян уже 62% дотримувалися подібної точки зору (значимість розходжень на один відсотковому рівні).

Культура політичної нації передбачає певні загальні норми, цінності, які поділяє переважна більшість суспільства. Саме ця єдність культурних відмінностей може засвідчити новий прояв української ідентичності.

Учасники опитування в рамках проекту “Регіони в Україні...” для відродження культури в Україні серед першочергових заходів виділяли насамперед зміцнення ролі родини, а потім відродження мови, народних звичаїв і обрядів, а також розвиток національного мистецтва і творчості. Не набагато більше по-

ловини респондентів (54%) указали на першочерговість відродження релігії. Менше всього учасники опитування виділяють важливість орієнтації на сучасну західну культуру. Через шість років у проекті “Ставлення до глобалізму” серед різних аспектів української культури і традицій найбільш важливими для респондентів були традиційний тип сімейних стосунків і українська мова.

За рівнем підтримки важливості того чи іншого заходу, який є важливим для відродження культури в Україні, в названих проектах лідирують респонденти з Західного регіону (Галичини), в той час як показник мінімальної підтримки варіюється по різних регіонах. Той факт, що в Західному регіоні значна частина опитаних підтримує важливість розвитку національного мистецтва й одночасно з цим орієнтацію на сучасну західну культуру можна пояснити впливом української діаспори з Заходу, чимало представників якої є вихідцями саме з цього регіону України.

Аналіз фактора національності на артикуляцію важливості окремих заходів для відродження культури зафіксував у згаданих опитуваннях наступні тенденції. Національність респондента позначається насамперед на орієнтації на сучасну західну культуру і ставленні до мови. Серед респондентів української національності відзначена більш висока артикуляція цих заходів порівняно з опитаними російської національності (значимість розходжень на один відсотковому рівні). У свою чергу серед росіян більше уваги приділяється питанню зміцнення сім'ї (значимість на п'ятивідсотковому рівні). Щодо інших заходів – вплив фактора національності не зафіксовано.

Як показують результати опитувань у рамках згаданих двох проектів, вік респондентів практично не впливає на оцінку важливості для відродження культури таких заходів як відродження

релігії, розвиток національного мистецтва і творчості і на зміцнення ролі родини. У той же час, зі збільшенням віку опитаних збільшується їхня підтримка важливості відродження народних звичаїв і обрядів, а також відродження мови. І навпаки, зі збільшенням віку респондентів знижується їхня підтримка орієнтації на сучасну західну культуру. Цю закономірність можна пояснити консерватизмом старших вікових когорт, особливо щодо збереження звичаїв, тоді як молодь до 35 років є основним адресатом західної маскультури (різні музичні напрямки, відеопродукція, західний стиль моди).

Культурні процеси в поліетнічному середовищі можуть набувати різних форм. Іноді відбувається консервація ізольованих культурних середовищ і їхнє взаємне відчуження. Найчастіше більш сильна і більш престижна культура асимілює іншу, знесилена. Обидві ці моделі не сприяють взаєморозумінню культур-груп країни. Небезпека конфлікту істотно знижується, коли між носіями різних культур відбувається так звана акультурація: взаємодіючи, різні культури засвоюють риси одна одної, одночасно зберігаючи власну ідентичність. Одностороння акультурація неминуче переростає в асиміляцію, тоді як взаємна дає кожній культурі новий імпульс розвитку.

В Україні, при всій важливості культурного відродження всіх етнічних груп, у центрі культурного процесу неминуче постає взаємопроникнення двох культур – української і російської. Крім того, що з ними ідентифікують себе дві найбільш численні групи населення, вони рекрутували чимало представників інших етносів (зокрема, українські болгаролюбці переважно русофоби, а поляки – українофоби). Таким чином, інтерференції між українською і російською культурами можуть увібрати практично всі етнічні групи України.

⁴ Усього було опитано 2000 респондентів по загальнонаціональній репрезентативній вибірці. Метод збору первинної соціологічної інформації – стандартизоване інтерв'ю за місцем проживання респондента.

Чи можна на сьогодні констатувати україно-російську акультурацію в Україні? На це питання важко відповісти однозначно. З одного боку, на побутовому рівні дійсно виникла і не поступається своїми позиціями маргінальна культура, прикметною рисою якої є мовне змішання (“суржик”). З іншого боку, на рівні елітарних прикладів інтелектуали з обох сторін стурбовані не стільки взаємним збагаченням культур, скільки збереженням їхньої самобутності і надання їм пріоритетних позицій.

Окремо варто сказати про стереотип єдиного культурного простору, який ніби-то існував у період СРСР і тепер утрачений.

Такий простір дійсно існував. Він був спроектований по вертикалі, рух у ньому був переважно однобічним – з московського центра в національні периферії (зворотний не міг дорівнювати йому за інтенсивністю), потоки між національними периферіями проходили через Москву. У цьому почасти історично, але більшою мірою політично сформованому просторі, держава генерувала напругу уніфікації з метою створити в історичній перспективі єдиний радянський народ і єдину радянську культуру, яка поглинула б національні. Крім цього, радянський культурний простір був драматично ізольованим від світового. Однак і в межах цього спотвореного простору національні культури завдяки життєздатності і поступкам, на які змушена була йти держава, піклуючись про певний інтелектуальний потенціал і дієздатність суспільства, зуміли досягти досить високого рівня взаємодії та обміну.

Для процесу відродження культури в незалежній Україні вихід не у відновленні спотвореного радянського “культурного простору”, а в тому, щоб будувати в Україні новий, розгорнутий у всі сторони світу. У ньому надбання російської культури будуть важливим фактором інтелектуального й естетичного життя в Україні, але не денационалізації, оскільки вже не будуть вимагати самоідентифікації з ними. Ряд куль-

турологів прогнозують поступове скорочення домінування російської культури – як завдяки збільшенню потенціалу і впливу української національної культури, так і через засвоєння інших культур. Разом з тим, певна частина українських громадян різних національностей збережуть російську культурну орієнтацію і будуть творити російську культуру в Україні.

Незважаючи на трагічні сторінки розвитку культури в Україні, її відродження доцільно спрямувати не шляхом “перечитування уроків національної історії”, не орієнтуватися на обслуговування ідеології національно-державного “самостійництва”, а спрямувати цей процес шляхом пошуку самої себе у власних автентичних рамках.

Критерії етнічної ідентифікації

Етнічна ідентифікація особистості розглядається дослідниками як “..процес становлення, формування, усвідомлення і підтримки етнічної самосвідомості. Вона охоплює просторову структуру у вигляді різноманітних відносин, а також еволюцію, зміну цих відносин у часі” [6, С. 79].

Особливості, що відрізняють етнічну ідентифікацію особистості від інших форм самовизначення особистості можна передати за допомогою поняття “самосвідомість”. Останнє означає з’ясування особистістю для самої себе певних своїх рис, якостей, що були властиві їй і раніше, але були предметом власної рефлексії, пізнання, уваги. Особистість не вибирає собі національність серед інших національностей, а всього лише з’ясовує, уточнює свої особисті характеристики і співвідносить їх з характеристиками етнічної спільноти. Це, власне, і є найважливіший момент того явища, який називають етнічною ідентифікацією.

При етнічній самоідентифікації в особистості з’являється й існує віра в спільність мови, способу життя, традицій, історії, території. Як відзначає Н.

Шульга, “підставою для виникнення віри в єдність членів групи виступає помічена в одноплемінників із дня в день повторюваність у звичках, перевагах, моделях поведінки ” [6, с. 81].

У сучасних умовах етнічна самоідентифікація особистості відбувається, головним чином, через мову, що знаходить підтвердження в численних масових опитуваннях. Серед критеріїв етнічної ідентифікації в проекті “Ставлення до глобалізму” респондентами однозначно виділяється важливість знання мови, своєї культури й історії, тоді як найменше акцентується увага на таких індикаторах як місце народження і проживання.

Проживання на одній території, спільність господарсько-культурного типу можуть бути основою для розумових узагальнень, для усвідомлення своєї приналежності до цієї групи людей. У проведеному дослідженні “Регіони в Україні...” біля третини респондентів виділили важливість місця проживання для визначення національності людини.

На процес етнічної ідентифікації особистості впливає визначений соціальний контекст – у мікросередовищі, у регіоні, у державі в цілому. Для представників тієї чи іншої національності цей контекст може бути нейтральним, а може мати і певне забарвлення – позитивне або негативне.

Якщо говорити про українців, то можна виділити кілька критеріїв етнічної самоідентифікації особистості. У цьому процесі перетинаються групові й індивідуальні, історичні і безпосередньо ситуативні, регіональні і конфесійно-національні, мовні й етнографічні фактори.

За цим стоїть історія становлення етносу, неоднорідність формування нації. Як відомо, український народ протягом сторіч не маючи своєї державності, був розділений між декількома державами – Росією, Польщею, Австро-Угорщиною, Румунією, Чехословаччиною. У кожній з держав були свої

особливості політичного устрою, соціально-економічного укладу, умов етнокультурного розвитку. Усі ці фактори істотно вплинули на характер само-свідомості окремих груп українців.

У політичному плані процес етнічної самоідентифікації на початку відбувається по лінії відмежування від інших національностей, а потім уже йде сама відмінність за належністю до етнотериторіальних, етнографічних груп. Особливо характерним є останнє для Західної України. Спочатку уточнюється територіальна належність: “східняк” – “західняк”. На наступному етапі конкретизації з’ясовується належність до етнографічної групи. Такий підхід цілком зрозумілий, колди мова йде про західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглося віднесення людини до ряду етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки, русини). Останнє певним чином перетинається з віднесенням до територіальних груп українців: волинян (Північно-Західний регіон), галичанам (Західний регіон), закарпатців, буковинців (Південно-Західний регіон). Якщо говорити про східних українців, то в них відсутня у свідомості віднесеність до етнографічних груп. Підтвердженням цьому є те, що в повсякденній свідомості і мові сьогодні не існує етнонімів, які б диференціювали східних українців на етнографічні або етнотериторіальні групи.

Термін “східняк” застосовується до всіх українців, які є вихідцями з областей, розташованих на схід від кордону СРСР з 1939 р. Однак на цьому ідентифікаційні маркери українців не закінчуються. Додатковим критерієм є належність до релігійної громади: до православної або греко-католицької. У цьому розподілі також є свого роду територіальний коректор: уніатство характерне для “західників”, а православ’я для “східняків”. Однак для “західників” віднесеність до конфесії має більший зміст, ніж для “східняків”, оскільки серед перших є як греко-католики, так і православні.

Як показує опитування, проведений у рамках проекту “Регіони в Україні”, респонденти зі Східної і Західної України по-різному оцінюють важливість окремих критеріїв для етнічної ідентифікації людини.

Зокрема, респонденти з Західної України вище оцінюють порівняно з опитаними зі Східної України значимість для національності таких критеріїв, як знання мови і громадянство (значимість розходжень на одинвідсотковому рівні). У свою чергу на Сході надають більшого значення порівняно з Заходом місцю народження. За ставленням до місця проживання як критерію національності по регіонах фактично не зафіксовано статистично значимих розходжень.

Фактор національності респондентів практично не впливає на їхню оцінку важливості різних критеріїв етнічної ідентифікації. Виключення складає знання мови і громадянство, важливість яких більшою мірою артикулюють опитані з числа українців порівняно з учасниками опитування з числа росіян.

Отримані в ході дослідження результати дозволяють зробити висновок про те, що в Україні немає конфлікту етнічних субкультур. Скоріше можна говорити про існуюче протистояння інформаційно-комунікативних субкультур, умовно іменованих західноукраїнською і східноукраїнською. Вони безпосередньо пов’язані зі сферою мови і каналами одержання інформації.

Функціонування мови і само-свідомість, специфіка якої полягає в надетнічності однієї зі сторін, допов-

нюється історично сформованими каналами комунікації. Для більшої частини України головним джерелом інформації була Росія, причому остання передавала не тільки свою, але й була посередником у спілкуванні з європейською цивілізацією, що робило його вторинним. Навпаки, Західний регіон України розвивався в інших умовах без будь-якого впливу Росії, і що ще важливіше, одержував інформацію з Європи безпосередньо, будучи її частиною, хоча і периферійною. Ймовірно припустити, що з цієї причини Західний регіон легше адаптувався після виходу України зі складу СРСР до переорієнтації комунікативного механізму, тоді як інші регіони відреагували на це досить болісно [9, р. 137–140].

Як свідчить проведений аналіз динаміки просторово-територіальної самоідентифікації, населення України ідентифікує себе у першу чергу як з усією країною, так і зі своєю “малою батьківщиною”. Це говорить про те, що зовні жорстка стандартизація нормативних зразків не була реально всеохоплюючою. Під прикриттям заданих “центром” шаблонів поведінки та свідомості постійно діяли інші, буденні, більшою мірою вкорінені у повсякденній поведінці зразки і орієнтації. Це є результатом не тільки, власне, місцевих особливостей, але й наслідком відмінностей нормативно-ціннісних зразків, які належать різним соціокультурним прошаркам або типам. В Україні, включаючи радянський період, ця різношаровість завжди мала свій просторовий “регіональний” вимір.

1. Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. - К.: Институт социологии НАНУ, 1996.
2. Макеев С. Региональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет населення України.— 1996.— №15.— С.70–90.
3. Переяслівська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К.: Смолоскип, 2004.
4. Переяслівська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. — К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2004.
5. Стегній О., Чурілов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. - К.: СОЦИС, 1998.
6. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. К.: Институт социологии НАН Украины, 1996.
7. Ядов В.А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. — 1994, — №3.— С.35-52.
8. Putnam R. Making democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: University Press, 1993.
9. Tatur Melane (ed.) The Making of Regions in Post-Socialist Europe – the Impact of Culture, Economic Structure and Institutions. Wiesbaden: VS Verlag fuer Sozialwissenschaften, 2004. Volume I–II.

Подано до редакції 05.04.2004

Abstract. **THE UKRAINIANS' SELF-IDENTITY: TRENDS IN THE GEOGRAPHICAL ASPECTS.** The author of the article keeps an eye on the dependence of the political, cultural, and philological orientations and views of the population of Ukraine, which are mostly defined, according to the author, by region of living, in particular East and West.